

იალცუნესგა – დალის (კოდორის) ხეობის
„შუამდინარეთი“

Ialtsunesga – “Mesopotamia” of Dali (Kodori) Gorge

ქეთევან მარგიანი

Ketevan Margiani

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Sokhumi State University

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

Faculty of Humanities

საკვანძო სიტყვები: დალის (კოდორის) ხეობა, სვანური, ონომასტიკა,
სოფელი იალცუნესგა, ტოპონიმია

Key words: Dali (Kodori) Gorge, Svan, Onomastics, Village Ialtsunesga, Toponymy

სოფელი **იალცუნესგა** მდებარეობს დაღის ხეობის სათავეში, კლუხორის უღელტეხილის ძირში, საქართველოს სასაზღვრო ზოლთან ყარაჩაი-ჩერქეზეთის მხრივ, მდინარე კოდორის შენაკადებს, უფრო სწორედ, სათავეებს – **საკნარასა** და **გვანდრალას** შორის. შევნიშნავთ, რომ სწორედ ამ სოფლის მერე, წყალთშესაყარიდან შავ ზღვასთან შეერთების ადგილამდე ჰქვია ამ კამკამა წყალს მდინარე **კოდორი**. სახელი, რომელიც შემდგომ მთლიანად ხეობაზე გავრცელდა; (**აძგარა, აჯარა, გვანდრალა, საკნარა, ხეცქვარა / ხენყვარა** – აქვე შევნიშნავთ, რომ მდინარე კოდორი მთლიანობაში მოიცავს ამ შენაკადების აუზებს).

მდებარეობა, გეოგრაფიული ლანდშაფტი, სწორედ ორ მდინარეს შორის განთავსება კი ამ სოფლისათვის გამხდარა ტოპონიმის სახელდების მოტივაცია: **იალცუნესგა < ღარვ ლიც ნესგა < ღორი ლიც ნესგა** „ორ-წყალ-შუა“ ფონეტიკური ცვლილებების გათვალისწინებით სვანურად სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ორ-წყალ-შუა, ორ მდინარეს შორის“ (ფონეტიკური ცვლილებები კი განაპირობა სონორების მეზობლობამ, **რ**-ს დაკარგვამ, ლაბიალიზაციამ, ინტერვოკალურ პოზიციაში **ი** ხმოვნის რედუქციამ)... ამგვარად მივიღეთ სოფელ ომარიშალას (სვანური წარმოთქმით **ომარიშჷლ** „ომარაანთი“) მეორე სახელი **იალცუნესგა**, იგივე დაღის ხეობის შუამდინარეთი, **იალცუნესგა** – კოდორული შუამდინარეთი. დაღის ხეობის სხვა სოფლების მკვიდრნი – გენწვიშელები, გვანდრელები, აჯარელები, ხუტიელები, საკენელები... ომარიშალებებს უხმობენ და მოიხსენიებენ სწორედ სახელით **იალცუნესგჷლ** „იალცუნესგას მკვიდრნი“ სიტყვასიტყვით კი „შუამდინარეთელები“.

დაღის ხეობა ისტორიული მხარეა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზეთში. ამ მხარეს ანტიკურ ეპოქაში მივსიანეთი ანუ მისიმიანეთი ეწოდებოდა, შუა საუკუნეებში-დაღის ხეობა, XIX საუკუნეში - წებელდა-დაღის საბოქაულო, საბჭოთა ეპოქაში - აფხაზეთის სვანეთი, XXI საუკუნეში - ზემო აფხაზეთი. სახელწოდებათა ასეთი მრავალფეროვნებაც კი, ვფიქრობთ, თავისთავად მიანიშნებს საქართველოს ისტორიაში ამ ხეობის განსაკუთრებულ როლსა და მნიშვნელობაზე. სვანეთის, სვანებისა და უშუალო გარემოცვის მეზობელთათვის კი კოდორის ხეობა ოდითგანვე იყო და არის დაღი (სვანური წარმოთქმით **დაღ**) ნადირობის ქალღმერთის საბრძანებელი და დაღელთა ისტორიული სამკვიდრებელი. 2008 წლის ცნობილი მოვლენების შემდგომ კოდოროლების უმეტესობა, სამწუხაროდ, დევნილის სტატუსით ცხოვრობს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში – იმერეთში, ქვემო ქართლში, სვანეთში, ევროპის ქვეყნებში... და არა მშობლიურ ოდაბადეში!

ცნობილია, რომ უაღრესად ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით – **კლუხორის, მარუხის, ნაჰარვის...** უღელტეხილებით ისტორიული დალის ხეობა არის დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა რეგიონის ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა, რაც ამ ხეობას ყოველ ისტორიულ ეპოქაში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას და სტრატეგიულ ფუნქციას აკისრებდა, სძენდა.

ძალცუნესგას ონომასტიკონი (თეონიმია, ტოპონიმია, გვარსახელთა სისტემა, ზოონიმია, ბოტანონიმია...) უაღრესად საინტერესოა და თითქმის შეუსწავლელი. დასაწინაა ისიც, რომ 80 კომლიანი ძირძველი ქართული სოფელი დღეს მთლიანად დაცლილია და ქართული სიტყვა იქ აღარ გაისმის; ისევე როგორც მთლიანად კოდორის ხეობა, რომელიც ისტორიულად არასოდეს, არც ერთ ეპოქაში საქართველოსგან მოკვეთილი არ ყოფილა! დღეს კი? დროებით მოკვეთილი? ვინ იცის, იქნებ სამუდამოდაც?!

2008 წლამდე კი **დალის ხეობის „შუამდინარეთში“** ცხოვრობდნენ და მოსახლეობდნენ გვარები: **ავალიანი, გასვიანი, გერლიანი, გულბანი, გუჯეჯიანი, დადვანი, დევდარიანი, მარგიანი, პირველი, სამსიანი, ქალდანი, ქოჩქიანი, ჯაჭვლიანი...** შტოგვარები: **ომანაშა, გვეგინოშა, ასლანაშ, ფილოშა, ლუკვაშა / ნუკვაშა, თაშბიშერ, ლამხერაშ, ბესა / ბეშა, გიოშა / გიოშერ, გუაშა, დავითიშა, გაგუშა, ბაპაშა / ბაპშერ, გიორგიშა, ბაღრიშა / ბაღრიშერ...**

სოფლის ონომასტიკურ მასალაში ყურადღება მიიქცია ჰიდრონიმების სიმრავლემ და წყლის სხვადასხვა აგრეგატული მდგომარეობის ამსახველმა არქაულმა სვანურმა ლექსიკამ – ტოპონიმებში აქტიურად და პროდუქტიულად გამოვლენილმა. შესაბამისად, პუპლიკაციაში წარმოდგენილია წყალთან დაკავშირებული ლექსიკური ერთეულები და სოფელ ძალცუნესგას ჰიდრონიმები.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალით კოდორულ „შუამდინარეთში“ გეოგრაფიული სახელების საწარმოებლად გამოიყენება შემდეგი სახის ლექსიკა და ჰიდროგრაფიული ტერმინოლოგია: **ლიც/ნიც „წყალი“, ლილცერე < *ლი-ლიც-ერ-ე „მორწყვა“, ლიტრმბე „დატბორვა, დაგუბება“, ნალცარვ < *ნა-ლიც-არ-ვ „მორწყული“, სგიმ „მჟავე წყალი“, ლგლცერე < *ლგ-ლიც-ერ-ე „მორწყული“, ტრმბ / ტრბ „ტბა“, მგჰ „ტბა“, ტვიბ „ხევი“, ნგდ / ნგდგლდარ „მცირე დებეტის წყარო“, მაზვბ „წყარო“ – უშუალოდ მიწიდან ამომავალი; სარაგ / სარაგ „წყარო“ (მაზვბ-ისაგან განსხვავებით სარაგ არის წყარო, რომელიც მოედინება), ჭალაშ „მდინარე“, ლგლჰენ „არხი, ღელე, ნაკადული“, ტვიბრა „ღელე, ნაკადული“, ლეჰვბარა, ჭუბარ „ჭაობი“, მაჩხაშ „ჩანჩქერი“, დერა „მყინვარი“, ვოლ**

„მყინვარი“, **ხანსარ** „მარადიული მყინვარი“, **რივენ** „ადიდებული მდინარე“, **მაყველა** „მდორე მდინარე“, **ჟჰჰ** „ზვავი“, **ნაჟაჰვ** „ნაზვავარი, ზვავის ჩამონაწოლი, **ნალქვერლიდ** „ნაწისქვილარი“, **ნაჭლჱა** „ნამდინარევი“, **ლალცუზნლ** / **ლალუზნლზრ** „სატიკტიკო“, **ჭალიარე ლატყვზლ** „მდინარეთმესართავი“...

ონომასტიკურ ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ საერთოდ წყალთან და ჰიდრონიმიასთან არის დაკავშირებული ხეობისა და ხევის შინაარსი, რაც ზოგჯერ იდენტურიც შესაძლოა იყოს ხოლმე. მაგრამ როგორც წესი, ეს უკანასკნელი უფრო მცირეა ხეობასთან შედარებით. შევნიშნავთ, რომ ხეობისა და ხევის ფუნქციით ზოგადად სვანურში და მათ შორის კოდორულ სვანურშიც იხმარება **ტუბი** და **ტყუფ**. უფრო ხშირად **ტუბი**, რაც სვანურში ასევე ჰიდროგრაფიასთანაა დაკავშირებული. **დალიზ ტუბი** – დალის ხეობა, **ხოშა ტუბი** „დიდი ხევი“, **ლეჟ ტუბი** „აღმოსავლეთის ხევი“, **ლექუ ტუბი** „დასავლეთის ხევი“. **ტყუფს** კი უფრო მხარის, რეგიონის სემანტიკა აქვს. **დალიზ ტუბი** და **დალიზ ტყუფ** ორივე ითქმის დალის ხეობის მნიშვნელობით; თუმცა სემანტიკურად **ტყუფს** აქვს სივრცითი განფენილობის შინაარსი, **ტუბი**ს / **ტვი**ს კი სწორედ, ჩაღრმავებული მდებარეობისა, ხევისა, ხეობისა.

დალცუნესგას ჰიდრონიმებია: **ლენზი სგიმ** „ფიჭვის მჟავე წყალი“... **სარგ-ვლ < სარაგ** „წყარო“, **ელსაბეთი სარგილ** „ადგილის სახელია აჭაფარაში“, **მეშხე ტუბირა** „შავი ღელე“, **ტუბრაშლ** „ღელისანები“, **ტუბრა-ლზრ** „ღელეები“, **ტობზ ნაკ** „ტობის ვაკე“, დალცუნესგა < ძარტ-ლიც-ნესგა „შუამდინარეთი“, **სარგვლ** (სათიბის სახელია) < სარაგ „წყარო“, **ტობზრ** (მთის სახელია) < **ტობ/ტობმ** „ტბა“, **ნგდგლდზრ** (მდელოს სახელია) < ნგდგლდ „მცირე დებეტის წყალი“, **ლეთლუფიზრე სარგილ** < „მთის ღოლოების წყარო“, **შეყრი ტუბი** „შიყერის ხევი“, **აჭაფარზ ტყუფ** „აჭაფარის ხეობა“, **ლაგანჭუ ღზრი ნგდგლდ** „ანწლის ხევის ნაჟური წყლები“... ჰიდრონიმიას განეკუთვნება და შესაბამისად საინტერესოა თავად ხეობის ძირითადი მდინარის სახელი; ჰიდრონიმ კოდორის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით ონომასტიკურ ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვადასხვა მოსაზრებანი: თ. მიბჩუანი მას სვანურ **კადარ**-ს „მშრალ-ს“ უკავშირებს და მიიჩნევს მის ზანიზებულ ვარიანტად; სხვა თვალსაზრისის თანახმად მიუხედავად ძირისეული ხმოვნის სიგრძის პრობლემისა, კოდორი მიჩნეულია სვანურ **სკოდი** „ღრმა“ ლექსემიდან მომდინარედ - თავკიდური თანხმოვნის დაკარგვითა და **-ორ** ტოპოფორმანტით წარმოქმნილად (იხ. მარგიანი, 1998; ჭუმბურიძე და სხვები, 2007). ხ. ბლაჟბა კოდორის ანალიზისას საჭიროდ მიიჩნევს პარალელ-

ლების გათვალისწინებას ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიაზე: კუდა-კო, კუდე-ფსტა სოჩის რეგიონში, კუდირ-თა ბზიფის რაიონში (ბლაჟბა, 1956). ზოგადად ითვლება, რომ ჰიდრონიმია არის ტოპონიმის ძველ-თაძველი და საინტერესო ნაწილი; წყალს, ზოგადად, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ადამიანისათვის. კაცობრიობის ცივილიზაციის კერები, პირველი დასახლებანი სწორედ მდინარეებთანაა დაკავშირებული. ერთ-ერთი ზოგადტოპონიმიკური კანონზომიერების თანახმად, დიდობიექტთა, განსაკუთრებით, მდინარეთა სახელები საუკუნეებში ცოცხლობენ და მოსახლეობის ეთნიკურ ცვლასაც კი უძლებენ.

ამრიგად, ძალცუნესგა - დალის ხეობის „შუამდინარეთი“ - მდიდარი ონომასტიკური მასალის მომცველია. ძირძველი საქართველოს - აფხაზეთის ამ ერთი კონკრეტული სოფლის გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიური ძიებით, ტოპონიმთა, ჰიდრონიმთა სტრუქტურულ-სემანტიკური ანალიზით წარმოდგენილია მცდელობა ონომასტიკურ ერთეულთა სახელდებაში ლინგვისტურთან ერთად ექსტრალინგვისტური ფაქტორების წარმოჩენისა.

ლიტერატურა:

- მიბჩუანი, თ. (1989). დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- მარგიანი, ქ. (1998). დალის სვანეთის ტოპონიმია, ქართველური ონომასტიკა, I, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- მარგიანი, ქ. (2018). Dali Gorge – Linguoculturology, Interference, Ethnolinguistics, (according to the speech of Kodori Gorge population). Materials of the III International Research and Practice Conference „Интеграция научного сообщества перед глобальными проблемами современности“. ISBN 978-601-267-055-4 Япония. Киото.
- მარგიანი, შ. (2005). კოდორის ხეობის/დალის სვანეთის სოციალ-ეკონომიკური განვითარების სტრატეგიული გეგმა. კრებული „დალელთა იმედი“. თბილისი: გამომცემლობა „ენა და კულტურა“.
- მარგიანი, ქ. (2013). დალის ხეობის ტოპონიმის სტრუქტურული ანალიზი, ქართველური ონომასტიკა, VI. თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ქალდანი, მ. (1970). დიალექტთა შერევა კოდორის ხეობის სვანურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII. თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- ჩანტლაძე, ი. მარგიანი ქ. მარგიანი-სუბარი ქ. იოსელიანი რ. (2007–2010). კოდორული ქრონიკები (გამოკვლევებითურთ), მასალები ქართველურ ენათა

შესწავლისათვის, X, (კვლევა განხორციელდა რუსთაველის ფონდის მხარდაჭერით). თბილისი: გამომცემლობა „გლობალ-პრინტი“.

ჭუმბურიძე და სხვები, (2007). ჭუმბურიძე, ზ. ნიჟარაძე, ლ. ქურდაძე, რ. სვანური ენა, (გრამატიკული მიმოხილვა, ტექსტები, ლექსიკონი). თბილისი: გამომცემლობა „პეტიტი“.

Лавров, Л. (1950). Расселение сванов на Северном Кавказе до XIX века, КСИЭ. Москва-Ленинград: „სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.

Бгажба, Х. (1956). Некоторые вопросы этнонимии, топонимии Абхазий, Труды Абхазского института языка, литературы и истории, т. XXVII. Сухуми: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.

The village **laltsunesga** is located in the beginning of Dali (Kodori) Gorge, nearby Klukhor Pass, between **Saknara** and **Gvandralla** the tributaries to the river Kodori. Having taken into account the phonetic changes, laltsunesga in Svanian language literally means “**between two rivers**”, so it might be said that the village laltsunesga happens to be the “**Mesopotamia**” of Dali (Kodori) Gorge.

Discourse of Kodori residents is an interesting segment of Svan and generally Georgian dialectological field; From 80s of last century to present we work with the residents of Dali Gorge for the purpose of collection and systematization of onomastic and ethnolinguistic materials.

Unfortunately, nowadays laltsunesga, one of the oldest Georgian villages, is totally uninhabited and no Georgian (Svan) words have been heard about it since August, 2008, as well as about the whole Kodori Gorge, which has never been separated from Georgia during any period of the history of the country.

Dali Gorge is a historical part of the western Georgia, Abkhazia. In the antique period it was called Mivsianeti or Misimianeti, in the middle ages - Dali Gorge, in XIX century – Tsebelda Dali Sabokaulo (the area controlled by a certain police department), in the Soviet period it was called Abkhazian Svaneti, and in XXI century – Upper Abkhazia. Such a variety of the names speaks for itself, of the importance and special role of this gorge in the history of Georgia. After well-known facts taken place in 2008, residents from Kodori live under refugee status in various regions of Georgia – Imereti, Kvemo Kartli, Svaneti, also Russian Federation and Europe...

The gorge enjoys the most advantageous geographical location - Klukhori, Naharvi, Marukhi - Dali Gorge is the shortest way that connects the seaside region of the western Georgia with the North Caucasus. That explains

special importance and strategic functions assigned to this territory in every historical epoch. Toponymy of Dali's Gorge is characterized by lingual diversity and absolutely different chronology of designation.

Many famous researchers or kartvelologists got interested in Svan toponymy. Significant conclusions are also made as a result of study and research: analysis of toponymical material of Svaneti and its adjacent territories is clearly stated by the references of ancient Greek historian Strabo. In the toponymy of Racha-Lechkhumi, Upper Svaneti and mountainous Samegrelo the sign of Svan language is obviously found, meaning that once this territory was inhabited by Svans. Similar track is also found on the land of northern Caucasus. It is stated by that toponyms: Khumar (comp.Tskhumari), Ushkalan (comp.Ushkul) and others... (Chumburidze et al, 2007).

Microtoponymy of Dali Gorge is characterized by the abundance of environment describing terms. The Geographical phenomena and lexemes, such as – ravine, gorge, rock, the places where there used to be towers there, lake, mountain, brook, pass, hill, hillock, knoll, grassland, tower, cliff, slope, risen river, landslip, waterfall, mountain top... Including morphemoids – down, downwards, up, upward, eastern-western... Out of toponyms of Dali Gorge in the “Census of Kingdom of Georgia” written by Vakhushti Bagrationi in the 18th century we find “Kodori” as hydronym...

Svan Discourse of Dali Gorge is famous with its interference. It is very interesting segment of Georgian dialectological field. This publication gives an overview and structural-semantic analysis of the rich onomastic material including toponyms, names, surnames... of this specific village of Abkhazia. Kodori Gorge's materials are presented in the publication. Also, Svan's hydrographic vocabulary and terminology are explored here. Generally, in Svan language the formation of the hydrographic vocabulary and terminology was caused by the development of the inner nature of the language, dialectical varieties, word-borrowings and phonetical modification. From the point of semantic aspect, several subgroups can be identified within Svan toponymy, namely, the *toponyms*, *metonyms* and *hydronyms* related to the hunting activities, geographical names conditioned by landscapes and those referring to the origin and meaning of the names of religion activities. This paper is also an attempt to specify the etymology of several private names and to reveal extra linguistic factors along with linguistic factors.

The cultural anthropology of the Dali Gorge covers and integrates thematically key and Kartvelologically topical themes such as the Bronze Age and Hellenistic archaeological sites; history of Kodori Gorge; early medieval

fortresses, sites of former churches, houses for prayers and Christian monuments; onomastics (toponymy, anthroponymy, theonymy, hydronymy, zoonymy) of Dali Gorge; Kodorian Svan speech (interference picture, ethnolinguistic aspects) ... Consequently, interest in the Kodori Gorge, or Dali country (as the travelers of early periods call it!) is multifaceted.

Study of onomastic, folk and linguistic materials of Dali Gorge in general Georgian dialectological field under ethnolinguistic, interferential, linguoculturological aspects enables us to have made quite interesting conclusions.

References:

- Margiani, K. (1998). Dalis svanetis toponimia. [Toponymy of Dali Gorge]. Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, The Collection of Scientific Works – Kartvelian Onomastics, I. Tbilisi: Publishing House “Tsu gamomtcmloba”.
- Margiani, K. (2018). Dali Gorge - Linguoculturology, Interference, Ethnolinguistics, (according to the speech of Kodori Gorge population). Materials of the III International Scientific-Practical Conference “Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of our Time”, Volume I, ISBN 978-601-267-055-4 Kyoto, Japan.
- Kaldani, M. (1970). Dialekttha shereva kodoris kheobis svanurshi [Mixing of dialects in the Kodorian Gorge’s Svan], Iberian-Caucasian Linguistics, IKE, XVII. Tbilisi: Publishing House “Sakartvelos Metcnierebata Akademiis Gamomtcmloba”.
- Chantladze, I. Margiani K. Margiani-Subari K. Sagliani M. Ioseliani R. (2007-2010). kodoruli kronikebi, [Kodorian Cronicles]. Tbilisi: Publishing House “Global-printi”.
- Chantladze, I. (2002). Defektur zmnata taviseburebani Kodoris Kheobis Svanurshi, [Specifications of defective verbs in Kodori gorge Svanian language], Materials of 61 Scientific Session Arn. Chikobava Institute of Linguistics. Tbilisi: Publishing House “Ena da Kultura”.
- Chumburidze et al, (2007). Chumburidze, Z. Nijaradze, L. Kurdadze, R. Svanuri ena [Svan language]. Tbilisi: Publishing House “Petiti”.